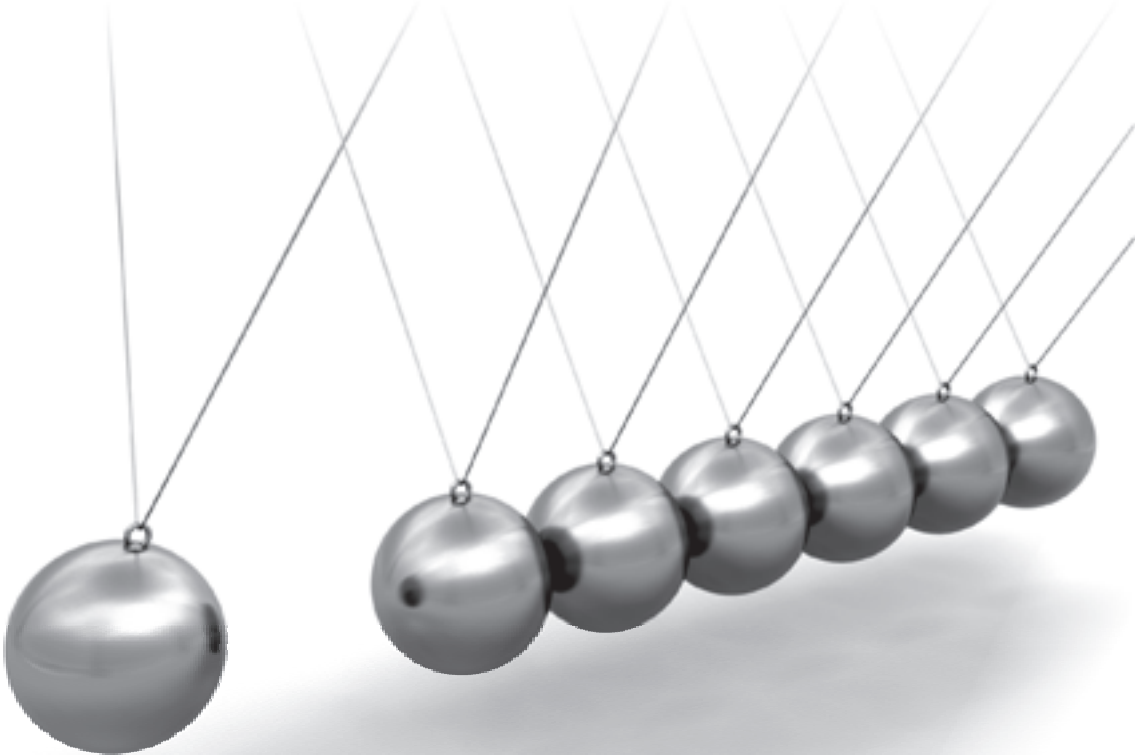

Културна баштина и криза: херитолошки и архитектонски аспект

Александар Кадијевић (уредник)

1838

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2021

1838

К

ултурна

**баштина и криза:
херитолошки и архитектонски
аспект**

Темајски зборник

уредник др Александар Кадијевић

*Културна баштина и криза:
херимолошки и архимектонски аспект
Темајски зборник*
уредник др Александар Кадијевић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Београд 2021.

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Лубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
Проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти
др Александра Ступар,
Архитектонски факултет Универзитета у Београду
др Верена Перко,
Филозофски факултет Универзитета у Љубљани
др Предраг Драгојевић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Лектор
Ирена Поповић Григоров

Преводи резимеа
Аутори радова

Дизајн корица
Ивана Зорановић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-170-7

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Александра Илијевски*

ХУМАНИТАРНА КРИЗА И ТЕХНИЧКА ЕЛИТА: СРПСКИ АРХИТЕКТИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: Хуманитарна криза коју је изазвао Први светски рат узроковала је непојмљиво страдање становништва Србије, насилно измештање, епидемије, разарања насеља. Неки од најзначајнијих градитеља преминули су током Првог светског рата – Димитрије Т. Леко, Јован Илкић, Михаило Валтровић, Стојан Тителбах. Било је и оних који су преживели интернацију у аустро-угарске логоре, попут Николе Несторовића и Јелисавете Начић. Током рата, српски архитекти су учествовали у борбама, радили као државни чиновници у Министарству војном и Министарству грађевина. Обновљали су и изграђивали инфраструктурне везе у земљи, приликом преласка преко Црне Горе и Албаније, на Крфу и Виду, широм Солунског фронта. Уређивали су војничка гробља на фронту, градили спомен-обележја, у чему су се истакли Момир Коруновић и Јанко Шафарик. На италијанским универзитетима у Риму и Торину школовали су се студенти техничких наука. У Француској, Швајцарској и другим земљама архитекти су били хуманитарни радници, носиоци културне политике и борбе за спас угрожене државе, нације и баштине.

Кључне речи: архитекти у рату, Први светски рат, Солунски фронт, Крф, ратни меморијали и гробља

Српска техничка интелигенција у Првом светском рату

Први светски рат је донео непојмљиве демографске губитке, материјално и културно девастирао српску државу, исцрпљену у балканским ратовима. У Ослободилачким ратовима Србије 1912–1918.

* Одељење за историју уметности, Филозофски факултет Универзитета у Београду, ailijevs@f.bg.ac.rs

године свој допринос су дали и архитекти. Савремена историографска истраживања су показала да је у Првом светском рату добровољно учествовало око 30 архитеката Краљевине Србије и више десетина студената Техничког факултета Универзитета у Београду (Кадијевић, 2013, 132). Захваљујући малобројној али драгоцену архивској грађи, хемеротечким изворима, фотографским снимцима, личним дневничким или мемоарским белешкама могуће је употпунити слику о разним видовима делатности српских архитеката у годинама Првог светског рата. Наиме, осим градитеља који су били војни обвезници или припадали специјализованим инжињерским јединицама, било је и оних који су радили као државни чиновници у Министарству војном или Министарству грађевина. Неки су били упућени на дужности на Крф и Корзику, у Солун, Рим, Париз, Ницу, Женеви и друге градове. Архитекти су се такође за време рата додатно усавршавали, а студенти технике наставили су ратом прекинуто школовање на европским универзитетима.

Рад Удружења српских инжењера и архитеката (УСИА) званично је обновљен 23. априла 1918. године на Солунском фронту, када је у Солуну одржана ванредна, а потом и главна скупштина 10. и 11. јуна. У Солуну су изишла и два броја „Српског техничког листа: ограна Удружења српских инжењера и архитеката”, 15. јула и 24. септембра 1918. године. Према доступним подацима (Српски, 15. јул 1918, 5), у том тренутку је било 486 инжењера, а њих 328 били су чланови Удружења. У Србији је остало 79 инжењера, на солунској територији је био 231, у савезничким земљама и Швајцарској 91, док за 51 није било података. Преминула су 34 инжењера. Међу редовним члановима Удружења српских инжењера и архитеката 1918. године била су наведена и имена 48 архитеката (Српски, 15. јул 1918, 10–15, 16; 24. септембар 1918, 15–16).

Архитекти преминули током Првог светског рата

У тешким годинама Првог светског рата српска архитектонска струка остала је без значајних протагониста. На списку преминулих чланова Удружења српских инжењера и архитеката 1918. године забележена су имена тројице архитеката – Димитрија Т. Лека (Београд, 1863 – Крагујевац, 1914), Јована Илкића (1857, Земун – 1917, Нежидер) и Драгутина Димића (? , Дубица – 1918, Београд?) (Српски, 15. јул 1918, 10–15, 16; 24. септембар 1918, 15–16).

Димитрије Т. Леко, пензионисани архитект Министарства војног, преминуо је 24. септембра 1914. године у Крагујевцу (Несторо-

вић, 1937, 88; Ђурић Замоло, 2011, 208–217). Јован Илкић, пензионисани инспектор Министарства грађевина, био је интерниран у аустроугарски логор у Нежидеру (Nézsider, данас Neusiedl am See) за цивиле из Краљевине Србије, у знатно мањој мери из Краљевине Црне Горе и делова Монархије у којима су живели словенски народи, попут Руса и Пољака. У периоду 1914–1918. године у логору је било више од 17.000 људи, од којих је око 4.800 преминуло услед лоших стамбених и здравствених услова и епидемија заразних болести (Ђуковић и Лукић, 2017, 307). Подаци о архитекти Јовану Илкићу налазе се у *Пойису ујисаних у нежидерске књије умрлих који су сахрањени у дружим местима*. Рођен 1857. године у Земуну. Датум смрти 22. јануар 1917. године (9. јануар по јулијанском календару). Место смрти или сахране – Будимпешта. Као узрок смрти или болест наведена је болест срца (Ђуковић и Лукић, 2017, 291). Драгутин Димић, мало познат архитект у досадашњим историографским истраживањима, уписао је Технички факултет Велике школе у Београду 1900. године. Студије је завршио 1908. и наредне године био постављен за подархитекта II класе у Министарству грађевина. Пред избијање рата 1914. био је архитект IV класе. Налазио се на списку редовних чланова УСИА на дан 10. јуна 1918. као архитект Министарства грађевина, са пребивалиштем у Београду. Међутим, у наредном броју је наведено да је преминуо у Београду 1918. године. (Николова, 1996, 98; Српски, 15. јул 1918, 11, и 24. септембар 1918, 16).

Пре избијања рата, у Београду је 4. јануара 1914. године умро архитект Милорад Рувидић (1863, Липолист – 1914, Београд), афирмисани пројектант и професор на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду за предмет средњовековни архитектонски стилови. Био је учесник српско-бугарског рата и носилац Таковског крста V реда (Ђурић Замоло, 2011, 280–287). Истакнути члан Српске краљевске академије, архитект Михаило Валтровић (1839, Београд – 1915, Београд), професор Филозофског и Техничког факултета Универзитета у Београду, неуморни истраживач српских средњовековних споменика, преминуо је у Београду, у ноћи између 8. и 9. септембра 1915. године (Михаило, 1915). Грађевински инжењер Миленко Турудић (1866, Мокра Гора – 1915, Ужице) био је ванредни професор за гвоздене конструкције на Техничком факултету у Београду, експерт за мостовске конструкције, такође пројектант стамбених зграда. Био је учесник Првог светског рата и начелник Војне станице у Ужицу. Преминуо је после кратког боловања у 49. години у Ужицу, 18. фебруара 1915. године (Миленко, 1915).

Архитект Стојан Тителбах (1878, Београд – 1916, Видо) знаменити градитељ Новог двора у Београду, краљевске палате Петра I

Карађорђевића, такође је учествовао у Првом светском рату, прешао Албанију и са српском војском стигао на Крф. У историографији је забележено да је на Крфу његов живот окончан самоубиством (Несторовић, 1937, 39–40; Ђурић Замоло, 1980, 315–318 и 2011, 320–335). У архивској грађи Војног архива у Београду наводи се да је Стојан Тителбах умро на Виду 22. марта 1916. године. Био је сахрањен на војничком гробљу на острву Видо (Попис, 2019, 104). Архитект Момир Коруновић (1883, Глоговац – 1969, Београд) који је имао задужење да на острвима Крф, Видо и Лазарет уређује војничка гробља, а као представник међународног Црвеног крста збрињава болесне, у брижљиво сачињеном попису *Знани и незнани сахрањени на острву Виду* забележио је податке о колеги: Стојан В. Тителбах, архитект, Београд (1878–1916). Тителбахов гроб се налазио у III врсти, крст број 103. Коруновић је преписао и натпис са надгробног обележја „Споменник му подижу другови и пријатељи“ (Коруновић, 1922, 45). Изнетим изворима могу се кориговати досадашњи историографски подаци о години рођења, месту и датуму смрти архитекта Стојана Тителбаха. Данас архитект Тителбах почива у спомен-костурници на острву Видо, у гробној парцели 26, плоча 1128 на којој пише „Стојан Тителбах, архитект, Београд“. Године рођења и смрти нису биле пренете са првобитног надгробног споменика.

Српски архитекти у интернацији

Јелисавета Начић (1878, Београд – 1955, Дубровник), прва жена која је у Србији дипломирала архитектуру на Техничком факултету у Београду 1900. године, као градски архитект од почетка рата била је ангажована на реконструкцији разореног Београда. Међутим, 1916. је спроведена у Нежидер. Сматра се да су окупатори Јелисавету Начић интернирали због тога што је на славолуку који је поставила на Теразијама у Београду 1913. године за дочек победника из балканских ратова био натпис да још има неослобођених Срба. Њен патриотизам је био истакнут и када је 1913–1914. Одбор госпођа „Кнегиња Љубица“ по њеном пројекту изградио Спомен-храм Светог Архангела Михаила у Штимљу (освећен 1922), у славу и част осветницима Косова 1912. и 1913. године, како је писало на једној од мермерних плоча. Јелисавета Начић је у логору упознала албанског патриоту и политичара Луку Лукаја (Luk Lukaj), за кога се и удала. Године 1917. у Нежидеру им се родила ћерка Луција, а породица је пуштена из логора пред крај рата (Ђурић Замоло, 2011, 218–227; Ђуковић и Лукић, 2017, 38; Илијевски, 2018, 483–486).

Архитект Никола Несторовић (1868, Пожаревац – 1957, Београд) учествовао је у Првом и Другом балканском рату као резервни поручник, потом у чину капетана друге класе инжињерског батаљона. Јединица је била задужена за путеве којима се кретала војска, од Ниша преко Јагодине, Врања, Прокупља, Скопља, Битоља, до бугарске границе. После рата промовисан је у резервног мајора, затим у највиши чин резервног потпуковника (Павловић, 2017, 39). Избијање Првог светског рата породицу Несторовић је затекло на летовању у месту Градо у Италији. Воз Трст–Београд којим су се враћали у земљу био је преусмерен у Румунију. Аустроугарска војска је зауставила воз у Оршави (Orsova), где су мушкарци интернирани, а жене и деца упућени ка одредиштима. Никола Несторовић је у аустроугарским логорима Ђенђеш (Gyöngyös) и Цеглед (Cegléd) провео Први светски рат. Супруга Ана је са четворо деце преко Ниша, Солуна и Марсеља стигла у Ницу, где је најстаријег сина Богдана (1901, Београд – 1975, Београд), будућег архитекта, уписала у гимназију. Осим шест свезака у којима је Несторовић писао поезију (1915–1918), из периода интернације сачуван је и блок са слободноручним архитектонским цртежима (МГБ, Ур_13787; Павловић, 2017, 40–42).

Међу интернираним лицима у Аустроугарској био је и архитект Миливоје Смиљанић (1877, Равни – 1959, Београд), који је 1900. уписао Технички факултет Велике школе и дипломирао 1905. године. Већ 1910. је био подархитекта I класе у Архитектонском одељењу Министарства грађевина (Списак, 1918, 14; Шолаја и Магдић, 2009, 96).

Министарство грађевина у Првом светском рату

Крајем јануара 1916. године евакуисани инжењери-архитекти и остали чиновници и службеници Министарства грађевина Краљевине Србије уколико нису били на Крфу или на војној дужности добили су наредбу да се упуте на острво Корзика, где је био организован рад Министарства. Архитект Петар Ј. Поповић (1873, Прилеп – 1945, Београд), начелник Архитектонског одељења Министарства грађевина, добио је задужење да води евиденцију о свим чиновницима и службеницима Министарства грађевина на Корзици.

Међутим, у мају 1916. Поповић одлази са Корзике у Рим, где је боравио око годину дана. По налогу Министарства, копирао је архитектонске планове италијанског парламента да би се користили за довршење зграде српског парламента (АС, МГ, Ф VI, 1916; Милошевић, 2019, 28–29). Након лечења у Ђенови, у Ници је боравио од фебруара 1917. до октобра 1918. године. Иако је и даље био болестан,

вршио је дужности, попут ревидирања планова за Управну фабрику дувана (АС, МГ, Ф V, 1914–1916; Милошевић, 2019, 29–30).

Петар Ј. Поповић је 14. маја 1918. године упутио предлог министру грађевина да се у Француској успостави Архитектонско одељење Министарства грађевина, у коме би били ангажовани Драгутин Маслаћ (1875, Папратиште – 1937, Београд), као један од најстаријих стручњака, а од млађих Живојин Николић, подархитекта, или Димитрије М. Леко (1887, Београд – 1964, Београд). Поједини архитекти попут Милутина Борисављевића (1889, Крагујевац – 1969, Париз) и Војина Петровића (1888, Мозгово – 1932, Београд) радили би на специјалним мисијама у Паризу и Швајцарској. Архитектонско одељење би сарађивало са Просветним одељењем Министарства просвете у Паризу у вези са школовањем студената за архитекте и ниже техничко особље (АС, МГ, Ф IX, 1918; Милошевић, 2019, 30–32).

Министар грађевина је прихватио предлог начелника Петра Ј. Поповића, уз напомену да се Архитектонско одељење ипак образује на Крфу. Иако је Поповић 16. октобра 1918. стигао на Крф (АС, МГ, Ф IX, 1918), развој ситуације на Солунском фронту зауставио је успостављање Архитектонског одељења.

Архитекти у војничкој униформи

Момир Коруповић, знаменити архитект, учествовао је у Ослободилачким ратовима Србије 1912–1918 године. У јулу 1912. мобилисан је у чину резервног инжењерског поручника. Био је распоређен у Трећу армију и учествовао је у свим биткама. На фронту и иза положаја био је ангажован на изградњи привремених пољских болница, утврђења и ровова. Током Првог балканског рата, године 1912. је извео спомен-чесму Студенац Косово у Призрену у спомен на ратнике пале у борбама за Призрен. Наредне године, након ослобођења града, израдио је генерални регулациони план Призрена. Добио је Златну медаљу „Милош Обилић“ за храброст показану на бојном пољу. По избијању Првог светског рата мобилисан је у чину резервног поручника инжењерске чете. Учествовао је у Колубарској, Церској, Бици код Шапца, Бици за Београд и у пребацивању војске преко Саве у Срем. Унапређен је у чин резервног капетана I класе 15. јуна 1915. године. Био је у Шумадијској дивизији, са којом је прешао трагичан пут Албанске голготе и стигао на Крф. Тамо је распоређен у Инжињерско-техничко одељење Министарства војног. Током 1916. године уређивао је бројна војничка гробља на северном делу Крфа, острвима Лазарет и Видо, а када је пребачен на Солунски фронт, и српско војничко гробље у Солуну на Зејтинлику. У Солуну је градио

Слика 1. Архитект Јанко Шафарик (1882, Београд – 1949, Београд) (Извор: Т. Влаховић, Витезови Карађорђевог звезда са мачевима: најхрабрији међу храбрима, 1989)

монтажне позорнице намењене војничким свечаностима (Кадивић, 1996, 37–39).

Архитект Јанко Шафарик (1882, Београд – 1949, Београд) (сл. 1) школовао се у Београду, а дипломирао је архитектуру у Дрездену. Учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. Шафарик је носилац Ордена Карађорђевог звезда са мачевима и архитект је са највишим одликовањем у Ослободилачким ратовима Србије 1912–1918. године. Карађорђевог звезду је добио бранећи одступницу српској војсци, као артиљеријски резервни официр у Дринској дивизији у Боју на Мачковом камену у септембру 1914. године. Повлачио са српском војском преко Албаније и евакуисао на Крф. Након опоравка српске војске на Крфу, прешао је на Солунски фронт и учествовао у рововским биткама и пробоју фронта (Влаховић, 1989, 299). Јанко Шафарик је у рату израдио два

значајна меморијала: Споменик палим војницима Дринске дивизије (1916) на гробљу Дринске дивизије у Агиос Матеосу (Αγιος Ματθαίος) на Крфу и Спомен-капелу на Кајмакчалану (1918). Драгутин Маслаћ, архитект запослен у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, учествовао је као резервни артиљеријски официр у Другом балканском рату и опсади Једрена. У Првом светском рату се као војни обвезник повлачио преко Албаније и боравио на Крфу (Јанакова Грујић, 2006, 10–11).

Милан Минић (1889, Пријепоље – 1961, Београд) такође је радио у Архитектонском одељењу. Као добровољац је учествовао у операцијама на Дринском фронту, да би потом био премештен у Техничко одељење при Војној станици у Охриду. Радио је пројекте за школске и војне објекте, а као врсни сликар, израђивао је цртеже српских средњовековних споменика. Године 1914. оженио се Јеленом Големовић (1890, Београд – 1973, Београд), колегиницом из Министарства

грађевина. Пар је у Охриду добио сина Оливера (1915, Охрид – 1979, Београд), који ће попут родитеља бити архитект. Од децембра 1915. породица Минић је боравила у Француској (Кадијевић, 2003, 27–29; Илијевски, 2018, 482–486; Илијевски, 2021, 260–262).

Стојан Вељковић (1873, Крушево – 1941, Београд) завршио је Технички факултет Велике школе у Београду 1895/96. године и запослио се као ванредни подинжењер II класе у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. Године 1900. био је инжењер III класе. У Београду је са Оттом Лоренцом отворио Инжењерско-технички биро. Вељковић је учествовао у Првом светском рату и прешао Албанију. Остатак рата је провео у Француској (Шолаја и Магдић, 2009, 22; Ђурић Замоло, 2011, 70–81). Милутин Борисављевић се запослио 1913. као подархитект у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. Учествовао је у Првом светском рату као добровољац, прешао Албанију и био евакуисан на Крф. Отишао је у Рим и око два месеца проучавао архитектонске споменике. Потом се усавршавао у Паризу на Вишој уметничкој школи и Сорбони, где је 1926. докторирао (Милетић Абрамовић, 1986).

Архитект Светозар Јовановић (1882, Ђуприја – 1971, Београд) радио је у Министарству грађевина. У току Првог светског рата био је војни обвезник и припадао инжењерском батаљону Шумадијске дивизије. Јован Новаковић (око 1883, ? – после 1942, Београд?) учествовао је у Првом светском рату, а крај рата дочекао је као резервни пешадијски капетан II класе (Ђурић Замоло, 2011, 264–273). Архитект Ђорђе Јанковић био је резервни инжењерски поручник. Жарко Крстић (? – 1941) дипломирао је 1912. године на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду (Николова, 1996, 99). Учествовао је у балканским ратовима и у Првом светском рату, када је имао чин резервног инжењерског потпоручника. Стеван Савковић (1883, Жарково – 1930, Беч) био је за време балканских ратова у штабу коњичке дивизије кнеза Арсена Карађорђевића (Покрајац, 2019, 154). У Првом светском рату је учествовао као резервни коњички капетан II класе.

Стеван Тоболар (1888, Београд – 1943) био је резервни инжењерски потпоручник Дунавске дивизије I позива. Владимир Поповић (1876, Гложани – 1947, Београд) имао је чин резервног инжењерског поручника. Петар К. Јовановић је био у Бродарској команди. Веселин Трипковић је имао чин резервног инжењерског поручника. Димитрија М. Лека су након дипломирања затекли балкански ратови. Мобилисан је и у Првом светском рату у чину резервног инжењерског потпоручника. Живојин Николић је 1913. почео је да ради као подинжењер II класе у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. У рату је био резервни инжењерски потпоручник (Српски, 15. јул 1918, 10–15, и 24. септембар 1918, 15–16).

Архитекти на Крфу

О броју сахрањених српских војника и регрута на острвима Крф, Видо, Лазарет и у Плавој гробници Јонског мора нема прецизних података. Формирано је 77 војничких гробаља, а највећа су била у местима Като Коракијана (Κατω Κορακιανα) и Агиос Матеос. Српско официрско гробље налазило се на имању палате Ахилеон (Αχιλλειο).

На гробљу Дринске дивизије у Агиос Матеосу 4. (17.) маја 1916. године, очи одласка на Солунски фронт, свечано је освећен Споменик палим војницима Дринске дивизије (сл. 2), односно палим Ужичанима, Ваљевцима и Шапчанима из Дринске дивизије I и II позива. Аутор споменика је архитект Јанко Шафарик. Споменик је правоугаоне основе, у облику затупасте пирамиде, зидан полуобрађеним кваддерима камена, са малтерисаним централним пољима. Академски сликар и вајар Михаило Миловановић (1879, Гостиница – 1941, Крчагово), ратни сликар Врховне команде, са предње стране споменика, у малтерисаном пољу, поставио је велики крст. На бочној је барелеф, који представља изнемоглог српског војника у седећем ставу, какав је био кроз Албанију, с пушком. Испод барелефа Миловановић је укlesaо стихове Владимира Станимировића (1881, Шабац – 1956, Београд), шабачког песника, познате под називом „Крфски епитаф”:

Слика 2. Јанко Шафарик и Михаило Миловановић, Споменик палим војницима Дринске дивизије, Агиос Матеос, острво Крф, Грчка, 1916. (Разгледница. Издање Јакоба Капона, Сарајево). Аутор фотографије: Ристо Шуковић (1885–1939), војни свештеник и фотограф у Дринској дивизији

На хумкама у туђини
 Неће српско цвеће нићи.
 Поручите нашој деци:
 Нећемо им никад стићи!

Поздравите Отаџбину,
 Пољубите Српску груду,
 Спомен борбе за Слободу
 Нека ове хумке буду.

С друге бочне стране, налазе се грб Краљевине Србије и посвета: „Дринци – својим друговима из ратова са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1914–15–16“ (Пилчевић, 1998, 53–55). Творци споменика архитект Шифарик, сликар Миловановић и песник Станимировић били су припадници Дринске дивизије.

Крајем августа 1916. године Министарство војно је расписало архитектонски конкурс за израду Маузолеја са спомеником на острву Видо, у који ће након десет година бити пренете кости војника из гробова на острвима Видо, Крф и Лазарет (АС, МГ, Ф VI, 1916). На конкурс су учествовали архитекти Инжињерско-техничког одељења Министарства војног које је било организовано на Крфу: Ђура Бајаловић (1879, Шабац – 1956, Београд), Драгутин Маслаћ, Бранко Таназевић (1876, Чаково – 1948, Београд), Момир Коруновић, Иван Добросавље-

Слика 3. Драгутин Маслаћ, Нацрт Маузолеја са спомеником, острво Видо, Грчка, 1916. (Извор: Домовина: илустровани календар за годину 1918. која је проста, 1918)

вић и Милорад Милутиновић (1887–1962). Након прегледа приспелих скица комисија је решила да министру војном препоручи нацрт архитекта Драгутина Маслаћа (АС, МГ, Ф V, 1914–1916).

Из непотписаног елабората, који је 25. децембра 1916. године написао архитект Драгутин Маслаћ, резервни артиљеријски поручник, сазнајемо да је за маузолеј израђено 14 листова са скицама и да су Маслаћу на том послу помагали архитект Милорад Милутиновић и инжењер Владислав К. Протић, резервни инжењерски поручник. Споменик је предвиђен на највишој коти острва. У костурници је пројектовано места за 1900 сандучића који ће бити узидани и са мермерним плочама. За кости непознатих предвиђено је девет великих гробница. Споменик има облик капеле, али, према Маслаћевим речима, нема иконостас и црквени намештај и не служи у обредне сврхе. Основа је квадратна са уписаним крстом. Кубе је по угледу на светогорска кубета, са живљом силуетом. Кров је завршен постољем за фигуру двоглавог орла, у тренутку када се спушта. Једно крило му је рањено и спуштено, а друго високо уздигнуто. Покрет главе и целог тела треба да изрази крик од бола и готовост за даљу борбу. Спољашност је монументална, фасаде су од равно и правилно тесаног камена кречњака у тону и са бронзом (сл. 3) (АС, МГ, Ф VI, 1916).

Архитект Петар Ј. Поповић је у августу 1916. године у Риму, у време када је расписан конкурс за Маузолеј са спомеником на острву Видо, нацртао „од ока“, како је написао, две варијанте цркве за Крф. Фасаде су украшене моравским розетама, архиволтама и венцима (АС, МГ, Ф VI, 1916).

Спомен-костурница на острву Видо подигнута је у периоду 1938–1939. по пројекту руског архитекта емигранта Николаја Петровића Краснова (Никола́й Петро́вич Красно́в, 1864–1939). Са гробаља су пренети посмртни остаци ратника – 1.232 чија имена су уклесана на плочама, и око 1600 неиндентификованих, похрањених у две куле костурнице (Кандић и Лукић, 2018, 41).

Спомен-капела на Кајмакчалану

Спомен-капела палим ратницима налази се на Кајмакчалану, највишем врху планине Нице. Након победоносне Битке на Кајмакчалану прво је био подигнут споменик од белог камена у форми обелиска, са натписом у правоугаоном пољу на предњој страни. По наређењу регента Александра I Карађорђевића, 1918. године је изграђена спомен-капела. Пројектант је био архитект Јанко Шафарик, а надзор је обављао инжењерски пуковник Радисав Станојловић

Слика 4. Јанко Шафарик, Спомен-капела на Кајмакчалану, планина Ниџе, Северна Македонија, 1918. (разгледница)

(сл. 4). Спомен-капелу је осветио владика Варнава, 17. септембра 1918. године, након пробоја Солунског фронта. Том приликом регент Александар I упутио је следећи проглас војсци: „На данашњи дан, када се освећује црква, коју сам наредио да се подигне на врху Кајмакчалане као споменик палим херојима који су на томе месту отворили капију кроз коју води пут, којим данас греди наша непобедима војска, мојим јуначким дринским пуковима шаљем са ових висина мој поздрав, а палим херојима на Кајмакчалану, нека је слава“ (Са Кајмакчалане, 19. септембар 1918). Над улазом у капелу исписана је посвета регента Александра: „Мојим див-јунацима неустрашивим и верним, који грудима својим отворише врата слободе и осташе овде као вечити стражари на прагу Отаџбине.“ Да би се сачували посмртни остаци бројних палих ратника,

Удружење резервних официра и ратника је 1932. одлучило да изгради костурницу на заравни испод капеле (Обреновић, 2013, 55).

Српски архитекти у савезничким земљама

Многи архитекти нису били у активној војној служби на фронту, али су својом хуманитарном и пропагандном делатношћу у иностранству допринели ратним напорима. Милан Антоновић (1868, Београд – 1929, Београд), који је по избијању рата боравио је у Цириху, у Београду је као помоћ пострадалом становништву отворио и финансирао рад болнице са 15 кревета у сопственој кући. Константина Јовановића (1849, Беч – 1923, Цирих) почетак рата је затекао у Београду, где је из Беча дошао на одмор са сестром Катарином Јовановић. Они су се са српском војском 1915. повукли у Грчку, потом су отишли код брата Јована у Швајцарску, у Санкт Гален (St. Gallen).

Након тога су боравили у Цириху, где су били ангажовани у Бироу за нестала лица, у Одељењу за Србе. Константин Јовановић је у Цириху несебично донирао новчане прилоге. Сарађивао са српском омладином, дружио се са цивилима, војницима и рањеницима из Србије, што је и бележио у ратном дневнику (МГБ, Ур_10244; Ванушић, 2013, 71–74).

Међу српским архитектима који су боравили у Паризу током Првог светског рата један део је сарађивао са знаменитим француским византологом, професором Габријелом Мијеом (Gabriel Millet, 1867–1953) и похађао његова предавања на Практичној школи високих студија (École Pratique des Hautes Études). Петар Ј. Поповић, Милан Минић, Момчило Тапавица (Momcsilló Tapavicza или Tapavicza, 1872–1949) и Коста Ј. Јовановић дали су свој допринос припреми Мијеове студије *L'ancien art serbe. Les églises* (1919), за коју су израдили техничке цртеже (Илијевски, 2021).

Архитект Милан Минић боравио је у Француској од децембра 1915. до децембра 1918. године, где је био евакуисан након повлачења преко Албаније. Са породицом је прво био на Корзици, а потом је као стипендиста упућен у Париз на даље научне и ликовне студије, када је дошао у контакт са професором Мијеом (Кадијевић, 2003, 27–29; Илијевски 2021, 260–262).

Афирмисани архитект Момчило Тапавица је Први светски рат провео у емиграцији јер као аустроугарски поданик није желео да буде регрутован у војску. Велики део 1915. провео је у Италији, најпре у Риму и Напуљу. Одатле путује у Париз, где је током 1916. слушао курс код Габријела Мијеа. Из Париза одлази у Мароко, где је до 1922. године радио на капиталним пројектима регулације водених токова и геодетских мерења у Рабату (Боровњак, 2020, 139–141; Илијевски 2021, 254–255).

Током Првог светског рата Коста Ј. Јовановић је радио при Врховној команди српске војске. У једном тренутку је боравио у Ници и Женеви, одакле је отишао у Париз (Илијевски, 2021, 255–256). Школске 1917/1918. године постао је редовни слушалац Мијеових предавања. Јовановић је током боравка у француској престоници у часопису српске омладине у Паризу *La Patrie serbe* објавио рад о краљици Јелени и њеној задужбини, манастиру Градац. Године 1917. у Лондону је написао увод и описе српских средњовековних цркава за монографију *Serbian Orthodox Church* (требало је да то буде прва књига едиције *South Slav Monuments*), коју је 1918. уредио Михајло Пупин (Michael I. Pupin, 1858–1935), професор на Универзитету Колумбија. Једини савремени храм је био Црква Св. Ђорђа на Опленцу

– задужбина краља Петра Првог и маузолеј династије Карађорђевић, за коју је 1910. године Јовановић израдио планове. Изузетно значајна публикација је допринела афирмацији српског наслеђа за време и након Првог светског рата (Илијевски, 2021, 255–260).

Данило Владисављевић (1871, Доњи Милановац – 1923, Београд) био је архитект у Министарству војном. Владисављевић је децу и супругу послао у Солун 1915. године, да би им се придружио наредне године, после преживљене Албанске голготе. Након тога, породицу је упутио у Ницу. Владисављевић је отишао у Париз у својству инжењера и судског вештака као испомоћ српској влади у свођењу рачуна о штети проузрокованој у Првом светском рату (МГБ, Ур_14744; Ђурић Замоло, 2011, 101; Покрајац, 2017, 231).

Српски студенти технике у Италији

У пролеће 1918. године српска Влада је одлучила да упути један број српских студената-питомаца у Италију на даље универзитетско школовање. Међу њима су били и студенти технике јер се исправно сматрало да ће техничка интелигенција бити окосница послератне обнове и развоја земље. У Риму су студирали грађевинску и рударску технику, математику, географију, хемију, медицину, музику и глуму; у Напуљу филозофију, права и медицину; а у Торину архитектуру и електротехнику.

Александар Дероко (1894, Београд –1988, Београд) након матуре 1913. уписао се на Машински одсек Техничког факултета у Београду са намером да постане конструктор авиона. По избијању рата као добровољац је учествовао у Церској бици и операцијама преласка српске војске у Срем. Ступио је на одслужење војног рока у Ђачки батаљон у Скопљу 4. септембра 1914. године. Међутим, док су његови саборци пошли трагичним путем 1300 каплара – Колубара, Суворор, Албанска голгота, Дероко је био међу одабранима у другој групи српских официра и подофицира за изучавање пилотаже. У чин каплара је произведен 1. фебруара 1915. године, поднаредника 3. фебруара 1915. и наредника 1. јула 1916. године. Након летова на Бањици и у Пожаревцу, у пилотској школи Фарман у Шартру у новембру 1915. је добио француску диплому војног пилота, у децембру и цивилну. Потом је, као један од првих српских ратних пилота, упућен на Солунски фронт. Учествовао је у бомбардовању штаба фелдмаршала Аугуста фон Макензена (August von Mackensen) у Ксантију (Ξάνθη). Због болести је демобилисан 1918. и послат на наставак студија на

Краљевској инжењерској школи (*Regia scuola d'applicazione per gli ingegneri*) у Риму (АСАНУ, 14678).

Жарко Татић (1894, Београд – 1931, Београд) као добровољац је учествовао у ратовима 1912–1913. године, претходно напустивши школовање које је започео у Нишу. Након рата се вратио у родни Београд, завршио средњу школу и уписао Технички факултет. Међутим, још једном је рат прекинуо његово школовање. Као подофицир-ђак са инжењерцима је храбро подносио све недаће и каткад данима, радећи непрестано у води, правио лесе за пролаз војске, као у мочварним пределима између Скадра, Љеша и Валоне (Бошковић, 1932, 168). И Татић је школовање наставио у Риму, где је уписао инжењерски одсек на Краљевској инжењерској школи.

Јездимир Денић (1895, Крагујевац – 1970, Београд) школске 1913/14. завршио је седми разред Прве крагујевачке гимназије. Даље школовање је прекинуо почетак Првог светског рата у коме је, одмах по избијању, активно учествовао, прво као добровољни болничар крагујевачке болнице, а 1915–1917. редовно је служио војни рок. Са српском војском се повлачио преко Црне Горе и Албаније, да би у јануару 1916. године био пребачен на Крф. Након опоравка је упућен на Солунски фронт (Боровњак, 2007, 219). У периоду 1915–1916. служио је у провијантској колони Дринске дивизије II и I позива, а 1916–1917. био је активан у телеграфском одељењу Врховне команде и Железничке команде у Солуну и као службеник у пољској железници. На Солунском фронту био је до краја 1917. године, када је упућен у Волос (Βόλος) ради завршетка гимназије. У мају 1918. је отишао у Италију да продужи школовање. У Риму је боравио до почетка школске године, а затим је отпутовао у Торино, где је на Политехници (*Il Regio Politecnico di Torino*) уписао студије архитектуре (Боровњак, 2007, 220). Са Денићем је студирао и Драгомир Тадић (1893–1976), који је пре рата студирао у Дрездену. Био је у 2. чети I батаљона 23. пука Вардарске дивизије. На Политехници у Торину је студије наставио и Будимир Христовуло (1892, Алексинац – 1965, Београд), који је 1913–1914. године студирао на Високој техничкој школи у Берлину. Драгомир Тадић и Будимир Христовуло, попут Александра Дерока, били су припадници славног Скопског ђачког батаљона 1300 каплара.

Већ пред крај 1918. године осетљива политичка ситуација између новоосноване Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Италије постаје неповољна. С пролећа 1919. године, студенти у Риму су прекинули студије и већина се вратила у Србију. Неколицина је наставила и довршила студије у Торину, а међу њима су били Драгомир Тадић и Будимир Христовуло. Дероко и Татић су променили струку и дипломирали на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду.

Закључак

Архитекти који су учествовали у Првом светском рату, попут Момира Коруновића, Петра Ј. Поповића, Александра Дурока, Драгомира Тадића, били су носиоци културе сећања Ослободилачких ратова Србије 1912–1918. године.

Многи су у периоду између два светска рата достигли више војне чинове. Драгомир Тадић је напредовао до чина резервног инжењерског мајора. Александар Дуроко је 1926. године био резервни пешадијски поручник, али је због својих заслуга преведен у чин ваздухопловног капетана II класе 1927. године. Достигао је чин резервног ваздухопловног мајора 1941. године, са рангом од 1936. године. Стеван Тоболар је 1940. године одликован Орденом југословенске круне петог реда, тада у чину резервног инжењерског мајора. Највиши чин резервног артиљеријског потпуковника имао је архитекта Јанко Шафарик. Исти, максимални чин за нешколоване официре достигао је и резервни потпуковник архитекта Момир Коруновић.

Референце

- Боровњак, Ђ. (2007). Градитељска делатност архитекте Јездимира Ј. Денића (Крагујевац 1895 – Београд 1970). *Годишњак града Београда* 54, 217–265.
- Боровњак Ђ. (2020). Архитект Момчило Тапавица. У: Д. Шаренац, Ж. Баљкас, Ђ. Боровњак, *Момчило Тапавица: грађитељ и освајач олимпијске медаље*. Нови Сад: Факултет спорта и физичког васпитања, 65–190.
- Бошковић, Ђ. (1932). Жарко Татић. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 12 (1), 168–170.
- Ванушић, Д. (2013). *Константијин Јовановић: архитектна великој форми*. Београд: Музеј града Београда.
- Влаховић, Т. (1989). *Вишезови Карађорђевој звезди са мачевима: најхрабрији међу храбрима*. Београд: Томислав С. Влаховић.
- Ђуковић, И. и Лукић, Н. (2017). *Нежидер: аустроугарски појор за Србе 1914–1918*. Београд: Историјски архив Београда.
- Ђурић Замоло Д. (1980). Дело стваралаштва Стојана Тителбаха у Београду. *Зборник за ликовне уметности Мајнице српске* 16, 315–340.
- Ђурић Замоло Д. (2011). *Грађитељи Београда 1815–1914* (3. измењено издање). Београд: Музеј града Београда.
- Ilijevski, A. (2018). Building the Networks in Architecture: Serbian Women Architects 1900-1941. *Women's Creativity since the Modern Movement (1918-2018): Toward a New Perception and Reception* (ed. H. Seražin, C. Franchini & E. Garda). Ljubljana: ZRC SAZU, France Stele Institute of Art History, 483–492.
- Илијевски, А. (2021). Српски архитекти на студијама код Габријела Мијеа и њихов допринос професоровим публикацијама. *Габријел Мије и ис-*

- ијраживања сѝаре срѝске архѝијекѝуре* (ур. Д. Прерадовић, М. Марковић). Београд: Српска академија наука и уметности, 250–285.
- Јанакова Грујић, М. (2006). *Архѝијекѝиа Драѝуѝин Маслаћ (1875–1937)*. Београд: Центар Вам.
- Кадијевић А. (1996). *Момир Коруновић*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Кадијевић А. (2003). Архитект. У: А. Кадијевић и С. Марковић. *Милан Мѝнић: архѝијекѝи и сликар*. Пријепоље: Музеј у Пријепољу, 13–138.
- Кадијевић, А. (2013). Одједи Првог балканског рата у српској архитектури. *Први Балкански раѝи 1912/1913. ѝодине: друшѝивени и цивилизацијски смѝао*, књ. 1 (ур. А. Растовић). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 127–144.
- Кандић, О. и Лукић, М. (2018). *Крф и Видо: сѝоменици срѝске исѝиорије = Corfu and Vidos Islands: Serbian Historic Monuments*. Београд: Друштво конзерватора Србије.
- Коруновић, М. П. (1922). *Vido*. Београд: Штампарија „Млада Србија“.
- Милетић Абрамовић, Љ. (1986). Милутин Борисављевић. *Годишњак ѝрага Беоѝрага* 33, 112–128.
- Миленко Турудић (13. март 1915), *Правда* 12 (72), 2.
- Millet, G. (1919). *Lancien art serbe. Les églises*. Paris: E. de Boccard.
- Милошевић, Д. (2019). *Архѝијекѝиа Пеѝар Ј. Поѝовић (1873–1945)*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд.
- Михаило Валтровић (9. септембар 1915). *Полиѝиика* 4144, 2.
- Несторовић, Н. (1937). *Грађевине и архѝијекѝиѝи у Беоѝрагу ѝрошлоѝ сѝолећа*. Београд: Удружење југословенских инжењера и архитекта и Клуб архитекта.
- Николова, М. (1996). Образовање инжењера у Србији до Првог светског рата, *ПИНУС заѝиси* 4, 74–100.
- Обреновић, В. (2013). *Срѝска меморијална архѝијекѝиура: 1918–1955*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд.
- Павловић, М. (2017). *Никола Несѝоровић*. Београд: Orion art.
- Пилчевић, Ћ. (1998). *Академски сликар Михаило Миловановић: живоѝи и дело 1879–1941*. Ужице: Арт.
- Покрајас, М. (2017). Danilo Vladislavljević: an Architect at the Turn of the 19th to 20th Century. *Зборник Маѝишце срѝске за ликовне умеѝиносѝиѝи* 45, 229–241.
- Покрајац, М. (2019). Инжењер Стеван Савковић (1883–1930). *Наслеђе* 20, 151–159.
- Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у ѝудству у Првом светском рату: архивска грађа Војног архива (2019). Београд: Медија центар „Одбрана“.
- Pupin, M. (ed.). (1918). *South Slav Monuments I. Serbian Orthodox Church*. London: J. Murray.
- Са Кајмакчалана. У спомен палих за слободу (19. септембар 1918), *Велика Србија* 877, 1–2.
- Српски технички лист: орган Удружења српских инжењера и архитекта (15. јул 1918) Год. 25, бр. 1.

- Српски технички лист: орган Удружења српских инжењера и архитекта (24. септембар 1918) Год. 25, бр. 2.
- Трговчевић, Љ. (2003). *Планирана елиџа: о стијуденџима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Историјски институт.
- Шолаја, В. и Магдић, А. (2009). *Инжењери у Књажесџву/Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првој светској ратџа*. Београд: Музеј науке и технике.

Архивска грађа

- Архив Србије, Министарство грађевина: АС, МГ, Ф V, 1914–1916; АС, МГ, Ф VI, 1916; АС, МГ, Ф IX, 1918
- Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Александра Дерока: АСАНУ, 14678
- Музеј града Београда: МГБ, Ур_10244; МГБ, Ур_13787; МГБ, Ур_14744

Aleksandra Ilijevski*

HUMANITARIAN CRISIS AND THE TECHNICAL ELITE: SERBIAN ARCHITECTS IN THE FIRST WORLD WAR

Abstract: The humanitarian crisis caused by the First World War led to the inconceivable suffering of people in Serbia, violent relocations, epidemics, and the destruction of towns and villages. Prominent architects died during the war - Dimitrije T. Leko, Jovan Ilkić, Mihailo Valtrović, Stojan Titelbah. Nikola Nestorović and Jelisaveta Načić survived Austro-Hungarian internment camps. During the conflict, Serbian architects were at the frontline as soldiers, or worked as the state architects of the Ministry of War or the Ministry of Civil Engineering. They rebuilt infrastructure networks in the state, during the mountainous crossing of Montenegro and Albania, on Corfu and Vidos islands, and across the Salonica (Macedonian) Front. Architects, notably Momir Korunović and Janko Šafarik arranged military cemeteries, and built war memorials. Engineering students were educated at the Italian universities in Rome and Turin. In France, Switzerland and other countries, architects provided humanitarian assistance for refugees, and were engaged in cultural policies.

Key words: architects in war, First World War, Salonica (Macedonian) Front, Corfu (Kerkyra, Κέρκυρα) island, war memorials and cemeteries

---

* University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Art History, ailijevs@f.bg.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд
72(497.1)“19/20“(082)
930.85(497.11)(082)

КУЛТУРНА баштина и криза : херитолошки и
архитектонски аспект : тематски зборник / уредник
Александар Кадијевић. – Београд : Универзитет, Филозофски
факултет, 2021 (Београд : Службени гласник). – 148 стр. :
илустр. ; 24 cm

„Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког
пројекта Човек и друштво у време кризе ...“ --> колофон. –
Тираж 200. – Стр. 7–9: Предговор / Александар Кадијевић и
Милан Попадић. – Напомене и библиографске референце уз
текст. – Библиографија уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-170-7

1. Кадијевић, Александар, 1963- [уредник] [аутор додатног
текста]

а) Архитектура -- Србија -- 20в -- 21в -- Зборници б) Културна
добра -- Србија

COBISS.SR-ID 44223241

Стање кризе у јавном, институционалном, теоријском и практичном третирању баштине, као у новијој архитектонско-урбанистичкој пракси у Србији, овим тематским зборником је слојевито осветљено. Подстицајан за даља просуђивања, али и превладавања криза у тим областима, задуго ће бити незаобилазан у будућим истраживањима. Осим пажње научне јавности, својом актуелношћу ће привући интересовање најшире публике.

Из рецензије др Александре Ступар

Аутори су компетентни стручњаци који су у оквиру својих специјалности користили научну методологију и прворазредне историјске изворе и дошли до једног низа нових увида, који су својим садржајем значајни за историографију, а својим постојањем важни за историју уметности као дисциплину.

Из рецензије др Предрага Драгојевића

Спој херитолошког и архитектонског погледа на заштиту, употребу, интерпретацију, али и реинтерпретацију баштине у доба савремених криза, основна је специфичност овог тематског зборника. Он је стога значајна полазна позиција за разматрање оваквих и сличних истраживачких тема.

Из рецензије др Верене Перко

